

**КЕНЖЕ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН СЫНЧЫЛ ОЙ ЖҮГҮРТҮҮНҮ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (МАКАЛДАРДЫН,
ТАБЫШМАКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)**

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ
ШКОЛЬНИКОВ (НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦ, ЗАГАДОК)**

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF JUNIOR
SCHOOLCHILDREN (ON THE BASIS OF PROVERBS, RIDDLES)**

Аннотация. Бул макалада мугалимдин кесиптик маанилүү сапаты катары эмпатиянын көрүнүшүнүн маселелерине кенен кайрылат.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос появления эмпатии как важного профессионального качества педагога.

Abstract. In this article, the issue of the emergence of empathy as an important professional quality of a teacher is considered.

Түйүндүү сөздөр: Сынчыл ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү, эмоционалдуулук, чыгармачылык, фантазия.

Ключевые слова: Критическое мышление, логическое мышление, эмоциональность, креативность, воображение.

Key words: Critical thinking, logical thinking, emotionality, creativity, imagination.

Демократиялык коомдо социалдык кырдаал маалыматтын көптүгү менен мүнөздөлөт, көбүнчө карама-каршы келет, ал эми инсан ар дайым альтернативаларды тандоо менен жана белгилүү бир маалыматтын маанилүүлүгүн өз алдынча баалоо зарылчылыгына туш болот. Мындай позицияны калыптандыруу үчүн жаштар маалыматты тандап, таразалап, сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүнө акыл-эс жана инсандык касиет катары, аң-сезимдүү тандоо жасоого жөндөмдүү болушу керек.

Ой жүгүртүүнүн интеллектуалдык ишмердүүлүктүн эң жогорку формасы катары практикалык жана теориялык маселелерди чечүүнү аныктайт. Сынчыл ой жүгүртүүнүн маанилүү касиети катары иш-аракеттердин натыйжаларын баалоого, чечимдердин тууралыгын жана ой жүгүртүүнүн негиздүүлүгүн баалоого жардам берет. Сынчыл ой жүгүртүү таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн маанилүү аспекти катары кенже мектеп окуучуларынын акыл-эс өнүгүүсүндө өзгөчө мааниге ээ, ой жүгүртүү жөндөмү калыптанган (Ж. Пиаже боюнча конкреттүү операциялардын этабы).

Сынчыл ой жүгүртүү муздак жана эмоциядан алыс болуп берилет. Бул туура эмес сүрөт. Кандайдыр бир көйгөйдүн каалаган чечими көбүнчө баалуулуктарды тандоо, сезимдердин көрүнүшү жана өз каалоолорун көрсөтүү менен байланышкан. Мындан тышкары, жакшы натыйжага жетүү үчүн, башка адамдардын көз карашы менен көйгөйдү карап чыгуу жакшы идея. Бул көз караштагы өзгөрүү эмоционалдуулукту азайткандын ордуна жогорулатат. Мындан тышкары, критикалык ой жүгүртүү психологиялык тамырынан улам ой жүгүртүү менен сезимдин байланышын эске алат. Көптөгөн психотерапия адамдардын эмоционалдык жоопторуна таасир этүүчү каражат катары когнитивдик процесстерди – ой жүгүртүү, баарлашуу жана түшүнүүнү колдонушат.

Эмоционалдуулук, чыгармачылык фантазия, баалуулуктар системасы критикалык ой жүгүртүүнүн компоненттери болуп саналат» [4,40-б.].

Д.Галперн ой жүгүртүүнүн сынчылдыгын изилдеп, каалаган натыйжага жетишүүнү баса белгилейт, ал үчүн ой жүгүртүүнүн түрлөрүн, анын операцияларын колдоно билүү керек, бирок жөн эле эмес, каалаган нерсеге жетүү үчүн бүт ой процессин баалоодо, проблемаларды туура чечуу. Ал критикалык ой жүгүртүү сезим менен тыгыз байланышта экенин эскертет.

Эмоционалдуулук да каалаган натыйжаны тандоого жардам берет, эгерде биз маселени ар кандай көз караштан, ар кайсы тараптан карасак, ал стимулдайт.

Дж.Барон [2] сынчыл ой жүгүртүү белгилүү бир тармакта кадимки машыгуу менен пайда болбойт, ой жүгүртүүнү өркүндөтүү үчүн системалуу күч-аракет талап кылынат деп белгилейт. Окуучунун ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга аң-сезимдүү көңүл буруусу үчүн, критикалык ой жүгүртүүгө үйрөтүү алардын сезимдери жана эмоциялары менен тыгыз байланышта болгон турмушунан жана тажрыйбасынан көптөгөн мисалдарды камтууга тийиш.

Сынчыл ой жүгүртүү – бул идеяларды чыгармачылык менен интеграциялоонун татаал процесси жана түшүнүктөрдү жана маалыматты кайра карап чыгуу жана реструктуризациялоо жөндөмдүүлүгү. Бул бир эле учурда бир нече деңгээлде пайда болгон активдүү жана интерактивдүү окуу процесси. Көп учурда критикалык ой жүгүртүү белгилүү бир максатка жетүү үчүн иштейт, бирок максат конкреттүү болбогон учурда да чыгармачылыктын бир түрү катары баалуу» [5, 4-б.].

Башка аныктамалардан айырмаланып, бул жерде негизги көңүл өз алдынча ой жүгүртүүгө бурулганын белгилесе болот. Башка илимпоздордун критикалык ой жүгүртүүсү инсандын баалоочу иш-аракеттерин камтыса да, анда чечилип жаткан маселенин тууралыгы биринчи орунда турат, өз алдынча ой жүгүртүү жаңы ойлорду жана көйгөйлөрдү чечүү жолдорун табууга жардам берет.

Сынчыл ой жүгүртүү жөнүндөгү ойлорду советтик көрүнүктүү психологдордун эмгектеринен табууга болот.

Психология илиминде ой жүгүртүүнүн эң деталдуу теориясын С.Л.Рубинштейн [3] өзүнүн «Жалпы психологиянын негиздери» деген фундаменталдуу эмгегинде берген. Бул жана андан кийинки иштер акыл-эс ишинин бул татаал формасын изилдөө менен байланышкан негизги маселелерди чечүүнү бир топ алдыга жылдырды.

С.Л.Рубинштейн студенттердин маселелерди чечүү процессин изилдеп, акыл-эстин сынчылдыгына чоң маани берген. Ал мындай деп белгиледи: «Айрым, өзгөчө татаал маселелерди чечүү гипотезалардын негизинде ишке ашырылат. Гипотеза катары пайда болгон чечимди билүү, б.а. божомол катары, аны текшерүү зарылдыгын жаратат. Бул муктаждык маселенин шарттарын алдын ала карап чыгуунун негизинде акыл алдында бир нече мүмкүн болгон чечимдер же гипотезалар пайда болгондо өзгөчө курчуйт. Практика канчалык бай болсо, тажрыйба жана бул тажрыйба жалпыланган билимдер системасы ошончолук кеңири жана уюшкандыкта, башкаруу органдарынын саны, анын гипотезаларын текшерүү жана сыноодо үчүн таяныч пункттары, ой ошончолук көп болот.

Критикалык даражасы адамдан адамга абдан өзгөрүп турат. **Сынчылдык** – жетилген акылдын маанилүү белгиси. Сынчыл эмес, аңкоо акыл ар кандай кокустуктарды түшүндүрүү катары оңой кабыл алат, биринчи чечимди акыркы чечим катары кабыл алат, сынчыл акыл өзүнүн гипотезаларын колдогон жана ага каршы аргументтердин баарын кылдаттык менен таразалап, аларды ар тараптуу сыноодон өткөрөт» [5, 353-б.].

Жетилген акыл-эстин маанилүү компоненти катары критикалык ой жүгүртүүнүн маанилүүлүгүн белгилеп, С.Л.Рубинштейн ушуну менен инсандын бул касиетинин генезисинин проблемасынын актуалдуулугун ырастайт. С.Л.Рубинштейндин критикалык ой жүгүртүүсү жөнүндөгү ойлор практиканы көбүрөөк колдонуу зарылдыгын көрсөтөт, б.а. Бала көйгөйлөрдүн үстүндө канчалык көп иштесе, анын көйгөйлөрдү чечүүдөгү тажрыйбасы ошончолук бай болот, бул анын “бир нече мүмкүн болгон чечимдери же гипотезалары” бар дегенди билдирет. Мындай иш-аракеттердин негизинде бала өзүнүн тажрыйбасын жана билимин кылдаттык менен карап чыгуу менен маселени чечүүнү үйрөнөт.

Ой жүгүртүүнүн негизги процесстери жөнүндө, б.а. анализ, синтез, жалпылоо жөнүндө С.Л.Рубинштейн «Ойлоо жана аны изилдөөнүн жолдору жөнүндө» деген эмгегинде жазат [1]. Автор окуучулардын мурда кездешпеген жаңы милдеттерди аткаруу процессине билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү өз алдынча «өткөрүү» жөндөмдүүлүгүн окуучулардын психикалык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катары кабыл алууга болот деген тыянакка келет.

Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүнүн бир каражаты катары элдик макал-лакаптарды, табышмактарды тандап алдык. Макал-лакаптар, табышмактар деген эмне, аларды кенже мектеп окуучулары кандай түшүнөөрүн карап чыгуу зарыл.

“Адабий терминдердин кыскача сөздүгүндө” төмөнкүдөй аныктама берилген: “Макал – элдик оозеки чыгармачылыктын жанры, күнүмдүк кепте кеңири таралган, андагы түздөн-түз туюнтулган мааниси менен гана эмес, ритмикалык жактан уюшулган кыскача сөз. ар кандай жагдайларга жана позицияларга окшоштук менен аны колдонуудан келип чыккан маани. “Отсуз түтүн болбойт” - ар бир нерсенин өз себеби бар. Макал-лакапта ойдун чагылдырылышы кубулуштарга эмоционалдык баа берүү менен ажырагыс байланышта. Макал-лакаптардын насааттуулугу этиштин императив формалары менен жалпыланган жеке сүйлөмдөрдүн көп колдонулушунан көрүнүп турат: “Түбөлүк жаша, түбөлүккө үйрөн”. Көптөгөн экспрессивдүү өкүмдөр адабияттан кепке өтүп, кээ бирлери жалпы ылакап фондуна кошулган» [5, 115-б.].

Макал-лакаптар элдин жашоосунун маңызын чагылдырат. Алардан бардык илимдердин, анын ичинде психологиялык илимдердин ойлорун таба аласыз, мисалы:

«Сен жаш бутакты ийип жатасың.

Эски бутакты ийсең сынып кетет.» Же: -

«Көп жашагандардан сураба

Ал эми жер үстүндө көп жүргөндөр».

Аларды балдарды окутуу жана тарбиялоо процессинде колдоно билүү ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө гана эмес, инсандын калыптанышына да таасир этүүгө мүмкүндүк берет. Ш.Усупбеков [3] кыргыз элинин макал-лакаптарынын мазмунунун ар түрдүүлүгү муундардын тажрыйбасын алууга жардам берерин эске салып, макал-лакаптарга терең сыпаттама берет. Бирок макал-лакаптарды туура түшүнүү үчүн, макал-лакаптардын каймана маанисин аныктоого жардам бере турган критикалык ой жүгүртүүнү колдонуу зарыл.

В.Аникин [5] В.Далдын чыгармаларын карап чыгып, мындай деп белгилейт: «Макал – кыска мисал; Ал өзү “жыланаң сөз макал эмес” дейт. Бул кыйгач түрдө айтылып, жүгүртүүгө чыгарылган өкүм, өкүм, окуу. Макал – кыйыр макал, маанисине карата колдонулушу бар, бардыгына түшүнүктүү жана кабыл алынган.

Азыркы мезгилде макал-лакаптар байыркы элдик ырлардан, элдик үйлөнүү үлпөтүнүн жана календарлык үрп-адаттардын ажарлуулугунан биз туура көргөн маданий жана көркөм баалуулук болуп саналат. адамдар.

Маанилүүлүгүнүн курчтугу жана сыйымдуулугу, сүрөттүү образдуулугу, интонациянын кайталангыс жандуулугу, макал-лакаптардын так тактыгы элдик чыгармачылыктын бардык билгичтерин, ой-пикирди жеткирүүнүн элдик ыкмасын эзелтеден эле суктандырып келген. Макал-лакаптар тууралуу айтылгандардын бардыгына жаңы нерсе кошуу кыйын, ошентсе да жаңы-жаңы сулуулуктарды, касиеттерди табасың. Макал-лакаптардын чексиз көп түрдүүлүгүн жана жогорку көркөмдүк касиетин түшүндүрүү алардын элдик оозеки чыгармачылыктын өзгөчө формасы катары табиятында жатат.

Макал-лакаптарды аллегориялык сөз катары түшүнүү алардын ар бириндеги маанимаңыздын көп кырдуулугун жана кеңдигин ачууга мүмкүндүк берет.

Адабияттарды психологиялык-теориялык жактан талдоо илимде сынчыл ой жүгүртүү кубулушунун мазмуну жөнүндө белгилүү бир көлөмдөгү маалымат топтолгон деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бул өзгөчө белгилей кетүү керек:

1. Сынчыл ой жүгүртүү – келип түшкөн маалыматты болгон тажрыйба менен салыштыруунун, аны тереңирээк түшүнүүнү камсыз кылуунун негизинде баа берүүчү мамиле; каталарды, келип түшкөн маалыматтагы абсурдтарды аныктоодо жана өкүмдөрдүн негиздүүлүгүнөн көрүнөт.

2. Сынчыл ой жүгүртүү – бул акыл-эстин сапаты гана эмес, бул ой эркиндиги, инсан берилген маселе боюнча өзүнүн оюн билдиргенде, бул ойлордун көз карандысыздыгы, башкалардын сынынан көз карандысыздык.

3. Сынчыл ой жүгүртүүнүн бардык түрлөрү менен тыгыз байланышта, бул ой жүгүртүүнүн түрлөрүн, өзгөчө логикалык жана чыгармачылыкты өнүктүрүүнү билдирет, критикалык ой жүгүртүүнүн өнүгүү булагы болуп саналат.

4. Эстүүлүк жана оперативдүүлүк сынчыл ой жүгүртүүнүн эң маанилүү бөлүгү болуп эсептелет, б.а. Канчалык терең ой жүгүртүү болсо, натыйжа ошончолук жакшы болот. Сынчыл ой жүгүртүү гипотеза куруу менен белгиленет. Гипотеза канчалык көп болсо, көйгөйлөрдү чечүүнүн туура жолун тандоо мүмкүнчүлүгү ошончолук чоң болот.

Адабияттар:

1. Критическое мышление в Кыргызстане: от знания к оценке: Материалы Респ. Научн.практич. конф. / Под общ. ред. Н. П. Задорожной. – Б.: 2003. – 244 с.

2. Обухова Л. Ф. Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления у ребенка). – М.: Педагогика, 1972. – 152с.

3. Обухова Л. Ф. Возрастная психология. – М.: изд. МГУ, 2001. – 442 с.

4. Палагина Н. Н. Воображение у самого истока. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 256 с.

5. Палагина Н. Н. Психология развития и возрастная психология. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2003. – 184 с.